

İhvan-ı Safa'da İnsan-Âlem İlişkisinin Ontolojik Boyutu

 HASAN OCAK^a

Öz: İnsanın mahiyetine ilişkin soru ve sorunlar, felsefe tarihi boyunca düşünürlerin zihnini meşgul eden konuların başında gelmektedir. Bu yönüyle, insan ve insana ilişkin problemler ve bakış açıları, bir bakıma bize felsefe tarihine dair geniş bir perspektif sunmaktadır. Düşünce tarihi boyunca, genel anlamda insan kavramı başta olmak üzere, insana yönelik birçok özellik ve alan araştırma konusu yapılmıştır ve halen de yapılmaya devam etmektedir. İnsanın biyolojik, psikolojik yapısı başta olmak üzere, insanın diğer varlıklarla ilişkisini ele alan birçok çalışma alanı, felsefenin araştırma sahasına girmeye devam etmektedir. Bu araştırma sahalarından bir tanesi de insanın evrendeki konumuna ve evrendeki varlık hiyerarşisindeki yerine yönelik ontolojik araştırmalardır. Bu makalenin amacı da, İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan İhvan-ı Safa topluluğunun görüşleri ışığında insan-âlem ilişkisine ontolojik açıdan bakmak ve onların insan tasavvurunun bu yönünü ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam felsefesi, İhvan-ı Safa, insan, varlık, evren.

^a İğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
hasanocak35@yahoo.com

The Ontological Dimension of the Relationship between Man and the World in Ikhwan al-Safa

Abstract: Questions and problems concerning the nature of human beings have been at the forefront of thinkers' minds throughout the history of philosophy. In this respect, the problems and perspectives regarding human beings and human beings, in a way, offer us a broad perspective on the history of philosophy. Throughout the history of thought, the concept of human beings in general and many characteristics and areas related to human beings have been and continue to be the research subject. The biological and psychological structure of human beings, as well as the relationship between human beings and other beings, continue to be the subject of philosophical research. One of these research fields is ontological research on the position of human beings in the universe and their place in the hierarchy of being in the universe. This article aims to look at the relationship between man and the universe from an ontological perspective in light of the views of the Ikhwan al-Safa community, which has an important place in the history of Islamic thought, and to reveal this aspect of their conception of man.

Keywords: Islamic philosophy, Ikhwan al-Safa, human, being, universe.

Giriş

İslam düşünce tarihinde, kainatın ve insanın varoluşu hakkında İslam kelamcıları ve filozoflarının başlıca iki teori etrafında toplandıkları görülür. Bunlardan ilki yoktan "ma'dum" yaratma teorisidir. Ehl-i Sünnet kelamcıları, var olmayan bir şeyin sonradan yaratılması anlamında (min la şey/la min şey) yoktan yaratma anlayışını kabul etmişlerdir. Mutezile kelamcıları ise "ma'dum"un tanımı hususunda farklı fikirler ileri sürmüşler ve bir kısmı Ehl-i Sünnet kelamcıları gibi "ma'dum"u mutlak yokluk olarak görürken büyük bir kısmı onun bir "şey" olduğunu söylemişlerdir. Ehl-i Sünnet'e göre Allah hür iradesi ile istediği anda ve istediği şekilde, mutlak manada hiçbir şey yok iken kainatı yaratmıştır. Mutezile kelamcılarının çoğunluğu ise, Allah'ın kainatı "ma'dum"dan yarattığını kabul etmişler fakat "ma'dum"un bir "şey" olup "namütenahi" olduğunu, fiil değil kuvvet halinde bulunduğunu belirtmişlerdir.¹

Yukarıda belirttiğimiz iki temel yaklaşımın yanı sıra varlığın zamanı ve formunu açıklayan bir başka teori evrimdir. Evrim teorisine göre tabiat içindeki insan, hayvan ve bitki türleriyle birlikte belli aşamalardan geçerek bu günkü hallerini almışlardır. Bu teori üç kökten beslenir: Bunlardan birincisi İslam düşüncesi, ikincisi Yahudi inançlarına dayanan efsanevi halk inançları, sonuncusu ise klasik Yunan ve Helenistik felsefeye dayanan felsefi ve kozmolojik düşüncelerdir.²

¹ İslam düşünce tarihinde görülen yaratılış modelleri için Bkz. Mehmet Bayrakdar, İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi, Kitabiyat, Ankara-2001, s. 26; Şahin Efil, , İslam ve Batı Düşüncesinde Yaratılış Modelleri, Pınar Yay., İstanbul-2002, s. 33; Çağfer Karadaş, Bakıllanî'ye Göre Allah ve Alem Tasavvuru, Arasta Yay., Bursa-2003, s. 113; Ebu Mansur el-Maturidi, Kitabu't-Tevhit Tercümesi, (tre. Bekir Topaloğlu), İSAM Yay, Ankara-2003, s. 110; Abdülkerim Pezdevi, Usulu'd-Din, Kahire-1963, s. 214; "Mu tezilenin "madum"a şey adını vermesi ontolojik değil tamamen epistemolojiktir ve imkan dahilinde bir fiil varlık haline geçmedikten sonra bunlara gerçek manada varlık denilmemektedir." Bkz. Şaban Ali Düzgün, Nesefi ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Alem İlişkisi, Akçağ Yay., Ankara-1998, s. 61; el-Bağdadi, el-Fark Beyne'l-Frak, Çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul-1979, s. 157-58.

² Ateş, Süleyman, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara-1970, c. XX, s. 127-128; Mehmet Bayrakdar, Age., s. 26;

Risaleler, insan, onun bedeni ve organları ile, ay-altı âlem ve oradaki varlıklar arasında birtakım benzerlikler kuran ifadelerle doludur.⁴ İhvan'a göre insanın doğası, varlık tarzı ve kendi varoluşunu inşası, sırf kendi gücü ve yeteneğiyle ortaya çıkmamaktadır. Yani, insanın varoluşu ve kaderi, sırf kendi elinde değildir. İhvan insanı, sadece ay-altı âlemdeki en şerefli varlık olarak görmez. Onun tabiatı, Tanrı'dan başka, kendi dışındaki bir takım güç odaklarının katkısıyla oluşmuştur. İnsanın varlık bütünlüğünü ve varlık tarzını daha iyi anlamak için, göksel varlıkların etkisini mutlaka hesaba katmak gerekir. İhvan, bu etkinin daha ana rahmindeyken başladığı görüşünü savunmaktadır. Onlara göre insan ana rahminde “doğal kalış” (el-meks et-tabii) süresi olan sekiz ya da dokuz ayı tamamladıktan sonra, dünyaya gelir. Yedi yıldız (kavakıb) insana nutfе ve cenin aşamalarında tek tek her ay tesir eder. İhvan Yedi yıldızın ana rahminde insana etkisini anlatırken, onu, hayvanlar, sonradan meydana gelen varlıklar ve kâinata kıyaslamak için bu şekilde tanımladıklarını söylerler.⁵ İhvan rahimdeki ceninin dördüncü ayından başlayarak doğumuna dek geçirdiği evreleri ve yıldızların onun üzerindeki tesirlerini anlatır.⁶

İhvan, “kendini tanıma”nın, insanı ve doğasını anlamaya çalışmanın en büyük mesele olduğunu söyler. Hatta insanı ve doğasını tanımamanın, sonu, cehennemle bitecek bir küfür işi olduğunu

dirme için Bkz: Bayrakdar, İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi, OTTO, Ankara, 2020, s. 12.

⁴ Farabî'de de bedenın organlarının sıralanışı İhvan'ınkine benzer. Ancak aradaki fark şudur: İhvan'a göre organların en rütbelisi ve yücesi beyin iken, Farabî'ye göre, kalptir. Farabî şöyle diyor: Kalp, kendisine başka bir organın emir vermediği amir organdır. Beyin de amir bir organdır; ancak onun amirliği birincil değil, ikincidir. O, kalbin emirlerine uyar ve diğer tüm organlara emreder. Çünkü kendisi kalbe hizmet eder. Öteki tüm organlarsa, kalbin tabii amaçlarına uygun olarak ona hizmet ederler. O bir evin kâhyası ile karşılaştırılabilir: Kâhya bizzat evin sahibinin hizmetindedir. Buna karşılık evin diğer üyeleri, ev sahibinin her iki konudaki amacına uygun olarak kâhyanın emrindedirler. O sanki ev sahibinin temsilcisidir, onun yerini tutar ve ev sahibinin uğraşması mümkün olmayan şeylerle ilgilenir. Kalbin hizmetinde en yüksek işleri yapmakla görevli olan, beyindir. Bkz. Farabî, el-Medinetü'l-Fazıla, Çev: A. Arslan, Vadi Yay., Ankara, 1995, s. 79

⁵ İhvan-ı Safa, Resail-ü İhvanî's-Safa ve Hullani'l-Vefa, Neş: Arif Tamer, Beyrut, 1995, 2/56, (Bundan sonra bu esere kısaca “Resail” olarak atıf yapılacaktır).

⁶ Resail, 2/89

vurgularlar. Onlara göre insanın ruhi ve ahlaki olgunluğu, onun kendisini tanımaya bağlıdır. Nefsini tanımayan, kendisini (zatını) bilmeyen, ruhla beden arasındaki farkı göremeyen insanlar, bütün çabalarını hayattan tat almak, öte dünya (mead) ve ahret hakikatini unutarak sadece dünya nimetlerinden faydalanmak ve dünyanın ebediliğini temenni etmek gibi tutumlarıyla yalnızca bedenin durumunu iyileştirmeye, bedenin taleplerini yerine getirmeye çabalarlar. Buna karşılık nefsinin tanıyan ve kendi cevherini hakiki yönüyle kavrayan insan, çabalarını ruhunun yüceltilmesine yoğunlaştırır; düşüncesini, ruhunun ölümden sonraki halini kavramaya, mead anlamaya, dünyadan göçmeye, ahiret hazırlığına, iyiliklerde acele edip yarışmaya, tövbeye, kötülük, fenalık ve asi davranışlardan kaçınmaya hasreder.⁷

İnsanın kendini tanımaya yegâne gerekçe ve nedeni, İhvan'ın ahlaki olgunlaşma ve ahirete hazırlık fikridir denirse, bu değerlendirme yanlış sayılmaz. Ancak, eksiktir. Çünkü insanı ve dolayısıyla onun doğasını tanıma, öncelikle ve birinci dereceden, insanı külli bir varlık olarak tanıma temeline dayanmaktadır. Ahlaki olgunlaşma, bedenin ve dünyanın geçiciliğini kavrama ise, bu tanımın tabii bir sonucudur. Yani İhvan, insanı, önce ahlaki kategoriler ve amaçlarla tanımlamak yerine, onu, varoluşsal yönden, hümanistik endişeyle tanımaya ve bütün olarak kavramaya çalışmaktadır. Her yönüyle tanınıp bilinmeye konu olan insan için ahlaki değerler, akli ve tabii sonuçlar olarak kendiliğinden anlamlı hale gelebilmektedir. İhvan, aksi bir bakış açısını benimsemiyor görünmektedir. Bu sonuca birden bire ve üstten belirleyici bir tutumla varmamaktadır. İnsanı, yine insanın tanımaya; kendi kendine bırakarak, manevi âlemin yasalarını da bu doğal tanıma ve bilme süreci içine yerleştirebilmektedir.⁸

1. İnsanın Maddi/Biyolojik Yapısı

Beden, ruh, nefis gibi kavramları incelerken aslında insanı incelemiş olmaktadır. Zira insan denilen varlığın hakikatinin bilin-

⁷ Resail, 4/145

⁸ Şahin Filiz, İhvan-ı Safa (X. yy)'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı, İlahiyat Dergisi, Yıl: 2001, Sayı: 11, s. 107

mesinde adı geçen kavramların da incelenmesi gerekir. Bu sebeple düşünce tarihi boyunca insanın mahiyeti ve hakikati ile ilgili değişik görüşler ileri sürülmüş ve sürülmeye de devam edilmektedir. Bu görüşler de genelde insanı oluşturan unsurlara ait özelliklerin araştırılmasından ortaya çıkmaktadır. Ayrıca insanı meydana getiren unsurlar arasındaki uyum ya da uyumsuzluk, iletişim ve etkileşim gibi sorunlar da başlıca araştırılmaya değer sorunlar olarak görülmektedir.

İhvan, insan bedeninin yapısını ele almak için müstakil bir risale yazmıştır. Burada Allah Tealâ tarafından insan bedeninin yaratılması, çeşitli malzemelerin kullanılarak yeni bir şehrin inşa edilmesine benzetilmiştir. Nasıl ki böyle bir inşa sırasında taş, toprak, kil, kum, odun vb. malzemelerin kullanılması gerekiyorsa, aynı şekilde insan bedeninin meydana getirilmesi için de öncelikle dört temel unsurun (anâsır-ı erba'a), dört karışımın/ahlât (sarı ve siyah safra, balgam ve kan) ve diğer bazı unsurların mevcut olması gerekmektedir. Aslında bedenin buraya kadar devam eden yaratılması, doğada bulunan birçok varlığın yaratılmasından farksızdır. Çünkü buraya kadar beden, söz konusu dört karışımdan meydana gelen, karanlık, ağır, âtıl, değişken, bozulup dağılabilen, cansız, hareketsiz, hissiz ve ölü, cismanî bir cevherdir. Bedenin terkihi kemiyet ve keyfiyet açısından feleklerin terkibine benzer. Felekler dokuz tabakadır ve insan da bunlara benzeyen dokuz cevherden oluşur: Kemik, beyin (beyinde sinir ve tahayyül kuvveti vardır), damarlar (damarlarda nabız ve kan dolaşımı oluşur), et, deri, saç ve tırnak. Tüm bu organlarda, ruh kendileriyle birlikte kalmaya devam ettiği sürece, artma ve eksilme meydana gelir.⁹

İhvân'a göre insanın bedensel yapısında, maddî âlemin bütün varlıklarının örneklerini bulmak mümkün olduğu gibi, ruhanî varlık tarzında da melek, insan, cin, şeytan ve diğer ruhânî varlıklarla bunların âlemdeki fonksiyonlarını bulmak mümkündür. Bundan dolayı birçok yerde insan için "mikrokozmos" benzetmesi yapılmaktadır. Bunun yanında insan bedeninin terkihi ile âlemin

⁹ Resail, 5/147

hiyerarşik terkihi arasında uzun uzun benzetmeler yapılmaktadır. Örnek vermek gerekirse, insan bedeni yeryüzüne benzer, kemikleri dağlara, beyni madenlere, kılları otlara, karnı denizlere, bağırsakları nehirlere, damarları kanallara, eti toprağa, çocukluğu ilkbahara, nefesi rüzgâra, sesi şimşeğe, ağlaması yağmura, gençliği yazıya, olgunluğu sonbahara, ihtiyarlığı da kışa benzer. İnsanların birbirine olan konumu, yıldızların birbirlerine olan konumuna benzer. Güneş kraldır ve ona yakın olan doğal olarak daha aydınlıktır.¹⁰

İnsan ve kozmosun çeşitli bölümleri arasında benzerlikler kurulurken, evrenin en güzel ve mükemmel bölümü olan ay-üstü âlem, insan-ı kâmil ile karşılaştırılmıştır. Yaratıcısına itaat eden, onun birliğine inanan, kalbiyle tasdik ettiği gibi, O'nu takdis, tehlil, tekbir ve tahmid ile tesbih eden ve mutluluğun unsurlarını mükemmel olarak gerçekleştiren, melekî hasletlere sahip, ruhen temiz ve günahlardan arınmış evrensel insan; zatıyla kaim, cevherleri itibarıyla mükemmel ruhânî ve nurânî ay-üstü âlemdeki varlıklar düzeyine yükselir. Bu yönüyle insanın sureti, yarattıkları üzerine Allah için en büyük delildir.¹¹ Ay-altı âlemdeki fiziki bölge, yani kevn ve fesadın olduğu, iyi ve kötü nefslerin karıştığı yeryüzü ise, birey olarak insanla karşılaştırılmıştır. Bu insan, ay-üstü âlemdeki varlıkların özelliklerine olduğu kadar, ay-altı âlemdeki varlıkların özelliklerine de, bir başka ifadeyle melek olmaya da şeytan olmaya da müsaittir. Ancak insanın bilgisi açısından, onun bedensel özelliklerini iyi tanması ne kadar önemli olsa da, insanı sadece bu yönüyle tanımak, onun kendisini, fizikî çevresini bilmesi ve daha sonra da metafiziksel hakîkate ulaşma yolundaki çabaları açısından sadece bir ön safha oluşturmaktadır. Bundan dolayı İhvân, bütün bu meselelerin anlam kazanması için, insanın diğer bir yüzü, bâtın yüzü olarak nefsi takdim etmektedir. Buna göre tüm varlıklar cevher ve arazlardan oluşur ve bu ikisinin bir araya gelmesiyle mürekkep varlık kategorisine girerler. Arazların tümü ya cismani ya da ruhanidir. İnsan da bitişik iki cevherden oluşmuştur.

¹⁰ Resail, 2/355

¹¹ Resail, 4/12

Birisi, eni, boyu ve derinliği olan, duyu organlarıyla hisseden cismani cevher, diğeri de akıl yoluyla idrak eden ruhani nefis. Beden el, ayak, baş gibi farklı yapı ve şekillerdeki farklı organlardan oluşur. Tüm bunların hepsi bedeni tamamlayan parçalardır.¹²

İhvan'a göre bedenin yapısı üzerine düşünen her akli başında kişi bilir ki, beden etten, kemikten, kandan, damarlardan sinirlerden ve buna benzer şeylerden oluşmuştur. Aslı ise nutfe ve kandır. Doğumdan sonra bedeni süt ve çeşitli gıdalar büyütür. Bedenin başına gelecek en son şey ölümdür. Ruh, bedeni terk edince beden toprak olur, sonra tekrar diriltilir.¹³ Bir başka yerde İhvan, insan bedeninin temelinde, doğada olduğu gibi, dört ana unsurun (hava, su, toprak, ateş) bulunduğunu ve bu özelliğiyle insan bedeninin doğa ile tam bir örtüşme içerisinde bulunduğunu söyler. Ölümden sonra insan bedeninin dönüşeceği toprak da aynı şekilde dört unsurdan meydana gelmiştir ve bu unsurlar sıcaklık-soğukluk, yaşlık ve kuruluştur. İnsan bedeni de ruh kendisini terk ettikten sonra bu dört unsurdan birine (hava, su, toprak, ateş) dönüşür. Ancak genel anlamda insan bedeninin toprak olacağı söylemi bir genellemeden ibarettir.¹⁴

Allah, insanın yaratılışını âlemin, feleklerin ve burçların, göğün katlarının yaratılışına örnek olsun, işaret olsun diye bu şekilde yaratmıştır. İnsan vücudunda, organlarda e eklemelerde ruhun dolaşması, göğün katları arasında meleklerin, cinlerin ve şeytanların dolaşmasına benzer. Yerin ve göğün yaratılışı da insanın yaratılışına benzemektedir. Yer ve gökler yedi tabaka halinde iç içe yaratılmıştır. Aynı şekilde insan vücudunda da iç içe dokuz tabaka vardır. Bu tabakalar, kemik, beyin, et, damar, kan, sinir, deri, kıl ve tırnak olarak sıralanır. Beyin kemikler arasında korunmuş halindedir. Kaslar eklemeleri birleştirir, tüm hepsini deri kaplar ve hem korur hem de güzelleştirir. İnsandaki tırnak ve kıllar da bu güzelliğe katkı yapmak için vardır.¹⁵

¹² Resail, 2/349

¹³ Resail, 3/238

¹⁴ Resail, 1/254

¹⁵ Resail, 2/353

Allah insanı en mükemmel arlık olarak yaratmıştır. Onun bedeni tüm âlemin küçültülmüş bir benzeridir. İnsanın ruhu evrendeki külli ruha, insanın bedeni de evrene benzer. Külli ruh nasıl evrende dolaşıyorsa, insan ruhu da bedende o şekilde dolaşır. Allah insan bedenine çeşitli uzuvlar ve bu uzuvlara da çeşitli güç ve eylemler vermiştir. İnsan bu özelliklerini kullanarak eylemlerini yerine getirir.¹⁶ İhvan'a göre insan her ne kadar organlarının bizzat kendilerinde bulunan güçleriyle eylemlerini yerine getirse de, bedene ve karaktere dışarıdan tesir eden birtakım güçlerin varlığını da inkar etmez. Bu harici etkenlerin başında yıldızlar gelmektedir. Risalelerin pek çok yerinde yıldızların insana olan etkisi pek çok açılardan ele alınır. Onlara göre yıldızların bazen ceset üzerinde, bazen karakter üzerinde, bazen de ahlaki yapı üzerinde tesiri vardır. Her bir yıldız Allah mutlak bir gaye için yaratmıştır. Örneğin Zuhâl yıldızı sabitlik ve durağanlık için yaratılmıştır. Hayuladan meydana gelen cisimleri oldukları hal üzere tutar, onların dağılıp gitmelerini engeller.¹⁷

Ana rahminde nutfenin oluşmaya başlaması Zuhâl yıldızının etkisiyle olur. Çünkü o, hareketli yıldızların en üstünü ve tüm yıldızlar içerisinde en üstün cevherlerin mekanıdır, ruhani kuvvetlerin bulunduğu kudsî nefislerin kaynağı, hayırlı ruhların kaldığı yer, akli kuvvetlerin ve meleklerin bulunduğu yerdir. Melekler oradan vahiyyle, haberle inerler ve Salih ameller oraya yükselir. Mü'minlerin ruhu oraya çıkar, dahası, salihler, nebiler, şehitler, siddıkların ruhları oraya yükselir.¹⁸ Zuhâl yıldızının tesiri her bedende aynı olmamaktadır. Bu farklılık sebebiyledir ki insan bedenleri de birbirinden farklı olur. Örneğin bir zencinin bedeni ile bir Türk'ün bedeni birbirinden farklıdır. Aynı şekilde bir çocuğun bedeni ile bir ihtiyarın bedeni de farklıdır, bir felçlinin bedeni ile bir sağlıklıının bedeni de farklıdır. Bu farklılıklar onların tabiatlarını da etkiler ve bedeni farklılık, huy farklılığını doğurur. Ancak hepsi insan olma yönüyle aynıdır. İnsanların birbirlerinden farklı

¹⁶ Resail, 2/362

¹⁷ Resail, 2/331

¹⁸ Resail, 2/323

olmalarını sağlayan şey nefstir. İhvan'a göre bazıları buna ruh der. Ruh bizim nefs dediğimiz şeydir diyen İhvan, buradaki ihtilafın lafzi bir ihtilaf olduğunu, mana ile kastedilen şeyin aynı olduğunu söyler.¹⁹

2. Hiyerarşik Açıdan İnsanın Evrendeki Yeri

Neo-platonizmin bütün devirlerde en çok kullanılan iki kavramı vardır. Bunlar sudûr nazariyesi ve varlık hiyerarşisidir. İhvan-ı Safâ da bu iki kavramı olduğu gibi düşüncesine nakletmektedir. Plotin'in *Enneadlar*"ında bulduğumuz haliyle, ay-üstü âlemindeki varlıklar (ruhânîler) üç tanedir: tanrı, akıl ve nefis.²⁰ İhvan bir tane daha ekleyerek bu sayıyı dokuza çıkarmaktadır: Yaratıcı (el-Bârî), ondan sonra Küllî Akıl, ondan sonra Küllî Nefs ve ondan sonra da İlk Madde (Heyûlâ-i Ülâ) vardır. Bu hiyerarşinin oluşması için sudûr veya feyz kavramları kullanılmaktadır. Tanrı'dan, hikmeti gereği (*bi vâcibi'l-hikme*), güneşten ışığın yayılması gibi, Faal (Küllî) Akıl meydana gelmiştir. Aynı şekilde, ondan Münfail Akıl (Küllî Nefs) vücuda gelmiştir. Ondandır İlk Madde taşmaktadır. Daha sonra sırasıyla Tabiat, Mutlak Cisim, Eflâk, Dört Unsur ve ondan oluşanlar (muvelledât). İhvan ayrıca nazariyeye Pitagor-yen bir özellik de katmaktadır. Şöyle ki, her şeyin Yaratıcı'dan çıkması (feyz) birden diğer sayıların çıkması gibidir.²¹

İhvan'a göre âlem kelimesi cisimli tüm varlıklara işaret eden bir isimdir. Varlıkların tüm hallerini de içerisine alır. Bu yönüyle âlem tek bir varlıktır.²² Oluş ve bozuluş âlemde daimidir. Gece-gündüz, yaz-kış vb. tüm bu özellikler ondan bir an bile ayrılmaz.²³ Peygamber ve filozofların üzerinde ittifak ettikleri en önemli husus, Allah'ın tek oluşu ve benzerinin bulunmayışıdır. O2nun hari-cindeki tüm varlıklar çiftlerden ve parçalardan meydana gelmişlerdir. Allah, âlemi yaratmadan önce iki temel varlığı meydana getirmiştir: Heyula ve Suret. Daha sonra bunlardan Mutlak Cism'i

¹⁹ Resail, 4/91

²⁰ Plotinus, *Enneadlar*, Çev: Zeki Özcan, Asa Kit. Bursa, 1996, s. 39vd.

²¹ Resail, 1/160

²² Resail, 1/161

²³ Resail, 1/163

yaratmış ve bu Mutlak Cisim'den de diğer bazı cisimleri meydana getirmiştir. Bu sonradan yaratılan cisimlerin sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık üzere dört temel özelliği vardır. Bunlara karşılık gelen maddeler ise ateş, hava, toprak ve sudur. Daha sonra Allah, bu dört maddeden yeryüzündeki hayvan, bitki ve madenleri yaratmıştır.²⁴

Bir'in tüm sayılardan önce gelmesi gibi, Allah da tüm varlıklardan öncedir, onların var edicisidir. İki'nin Bir'den sonra gelen ilk rakam olması gibi Allah'ın da ilk yarattığı varlık (garizimükteseb) akıldır. Üçüncü olarak da nefis meydana gelmiştir ve Nebati, Hayvani ve Natıka olarak üç kısma ayrılır ki, bu da yaratılış sırasına delalet eder. Dördüncü olarak da heyula yaratılmıştır ve Sınaiye, Tabiiye Küll ve Ula (ilk) olarak dört kısımdır. Heyuladan sonra tabiat yaratılmıştır ve o da Felek ve dört tane de Felek Altı olmak üzere beş kısımdır. Tabiattan sonra altı yöne (cihet-i sitte) sahip cisim yaratılmıştır. Cisimden sonra Felek yaratılmıştır ve onun da yedi yörüngesi vardır. Tüm bunlardan sonra da sekiz temel özelliğe sahip ana unsurlar yaratılmıştır. Bunlar da Hava (sıcak-nemli), Toprak (soğuk-kuru), Ateş sıcak-kuru) ve Su (soğuk-nemli)'dur. Bu temel dört unsurdan sonra da Dokuz gelir ki o da sayıların sonuncusudur.²⁵ Sayıların birbirinden türemesi gibi varlıkların da birbirinden türetilmesi İhvan'a göre bu türetme işini yapan Allah için bir eksiklik olarak görülmemelidir. Çünkü bu benzetmeyi yaparken İhvan'ın amacı Allah'ın Bir'ile temsil edildiğine dair olan ısrarlı düşünceleridir. Bu durum da Allah'ın eksikliğine değil, aksine kudretine, bekasına, mükemmelliğine delalet eder.

Yukarıdaki fikirlerinden yola çıkarak tabiatta varlıkların bir takım mertebeleri olduğunu düşündüklerini söyleyebileceğimiz İhvan, aynı düşüncelerini tabiat ötesi için de ifade ederler. Aralarındaki en önemli fark, metafizik âlemdeki varlıklar cisim değildirler ve en yukarıda Allah vardır. Sonra Külli Faal Akıl, Külli Nefs, en sonda da İlk Heyula vardır. Allah'ın diğer varlıklara nispeti,

²⁴ Resail, 1/246

²⁵ Resail, 5/189

Bir'in diğer sayılara nispeti gibidir. Daha sonra sırasıyla Akıl ikinci, Nefs üçüncü, Heyula da dördüncü olarak gelir.²⁶ Sayılar ile evrendeki varlıklar arasında her ne kadar kaçınılmaz bir uyum olduğunu ifade etse de İhvan bu düşüncesini tek rakamlı sayılar için sınırlı tutar. Onlara göre sayılar, birler, onlar, yüzler, binler... şeklinde tertip edilmiştir. Ancak bu tertip zaruri bir durum olmayıp mevcudatın daha iyi anlaşılması açısından hukema tarafından bu şekilde düzenlenmiştir. Mevcudatın durumu bu şekilde sayılarla gerçek manada ifade edilmekten uzaktır ve bunların durumunu da ancak Allah bilir.²⁷ İhvan'a göre sayılarla evren arasındaki ilişki bir yönüyle evrenin yaratılmasıyla da ilgilidir. Bu ilişkiyi kavrayamayan bazı bilginler (ukala), evrenin sonradanlığı (hudus) konusunda düşündüklerinde ve yokluktan sonra onu var eden illetleri incelediklerinde evrenin başlangıcının nasıl olduğunu kavrayamamışlardır. Bu yanlış ise onları evrenin başlangıcının olmadığı sonucuna götürmüştür.²⁸ Ancak İhvan'a göre bilimsel gerçeklerin ortaya çıkması için bilim adamları arasında tartışmaları gerekir. Evrenin hudusu ve kıdemi konusunda ortaya çıkan tartışmalar da böyledir. Bu konularda taraflar felsefi ve dini (şer'i) olmak üzere iki farklı yol tutarlar. Tüm peygamberler ve gerçek filozoflar âlemin muhdes olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak, felsefi bilgilerinde eksiklik olanlar, onların söyledikleri hakkında şüpheye düşerler ve evrenin kıdemi iddia ederler.²⁹

İhvan, Risaleler'de Allah'ın sanatını, Heyula'nın mahiyetini ve Heyula'dan tüm varlıkların suret kazanmasını bu konuda gerçek alimlerin ortaya koyduğu deliller ışığında anlattıklarını iddia ederler ve "İnce zekaya, hızlı kavramaya ve kuvvetli bir akla sahip olan bir kimse az bir düşünmeyle evrenin hadis olduğunu anlar. Anlattıklarımızı anlayamayanlar ise filozofların 'evren maluldür, illeti de Allah'tır' sözü ile yetindiler. Hâlbuki peygamberlerin sözleri, filozofların bu sözlerini de kapsamaktadır"³⁰ diyerek bu konudaki

²⁶ Resail, 1/85

²⁷ Resail, 1/84; 2/352

²⁸ Resail, 3/19

²⁹ Resail, 3/23

³⁰ Resail, 3/25

nihai karar mercii olarak dini referans verirler. Onlara göre evrenin hudusunu savunanlar iki guruptur: Birinci gurup, âlemin sonradan (muhtes) ve yaratılmış (muhtes) olduğunu, canlı, kudretli ve hikmetli bir yaratıcısının bulunduğunu savunur. Bunlar peygamberler ve onların yolundan giden filozoflardır. Diğer gurup da âlem muhtes ve masnudur görüşündedir ancak onlar âlem için iki illetin varlığını kabul ederler.³¹

Âlemin iki illeti (fail) vardır diyenler de İhvan'a göre ikiye ayrılmaktadır. Birinci guruba göre âlemin iki faili vardır, biri nurdur ve mutlak hayırdır, diğeri de zulmettir ve mutlak şerdir. Bu fikre Zerdüş, Mani ve onlara tabi olanlarla bazı filozoflar sahip olmaktadır. İkinci gurup, faillerden birinin etkin (fail) diğerin edilgin (münfail) olduğuna inanır. Fail olan, Tanrı, münfail olan ise Heyula'dır. Bu görüşe sahip olanlar bazı Yunan filozoflarıdır. Onları bu düşünceye iten, insanlar ve hayvanlarda varolan savaş, çatışma ve düşmanlık gibi özelliklerdir. Bu da varlıkların iyi ve kötü olarak iki farklı tabiattan oluştuklarını gösterir. Bu görüşü savunanlara göre âlemde kötülüklerin hakim olması bu iki fail arasında bir zıtlığın bulunması e birinin diğesine üstün gelmesi anlamına gelir. Kötülükler kevn ve fesat âleminde, yani ay-altı âlemde meydana gelir. Ay-altı âlemdeki oluş ve bozuluş da daha çok canlılarla ilgilidir. Bu oluş ve bozuluş her zaman değil, bazı zamanlarda meydana gelir.³²

İhvan'ın kozmoloji anlayışında, Allah âlemi bir defada, kuvve halinde yaratmış, daha sonra bu yaratılış kuvveden fiile doğru aşamalı olarak devam etmiştir. Kuvve halinde ilk anda yaratılan âlem başlangıçta ruhani ve ulvi bir yapıya sahipti. Bunun sebebi ise, âlemin vasıtasız yaratıcısı olan Allah'tan kaynaklanmaktaydı.³³ Risale yazarlarına göre, âleme baktığımız zaman görürüz ki, orada sayısız varlıklar vardır. Bu da bize tüm varlıkların bir hikmete binaen meydana geldiklerini gösterir. Arlıkların birbirinden farklı olmaları, sadece suret açısından, Heyula açısından değildir.

³¹ Resail, 3/379

³² Resail, 3/381

³³ Resail, 1/157

Dolayısıyla bizler, cevheri aynı olan pek çok varlık bulabiliriz.³⁴

Yukarıda hem fizik hem de metafizik âlem için yaratılış açısından bir hiyerarşi kabul ettiklerini zikrettiğimiz Risale yazarları, varlık hiyerarşisini oluşturan tüm varlıkların birbirleriyle iç içe olduklarını savunurlar. Bu düşünceye göre bir varlık türünün sonu diğerinin başına bitişmekte ve böylece varlıklar arasında ontolojik manada bir tertip ve nizam meydana gelmektedir. Fiziki âlem maden, bitki, hayvanlar ve insanlardan oluşmaktadır. Bunların her birinin birbiriyle ilişkisi vardır. Madenlerin birinci derecesi toprakla, son derecesi bitkilerle; bitkilerin son derecesi hayvanlarla, hayvanların son derecesi de insanlarla; insanların son derecesi de meleklerle bitişiktir. Meleklerin de kendi içlerinde dereceleri vardır.³⁵ Fiziki âlemi kabaca maden, bitki, hayvan ve insan olarak aşağıdan yukarıya doğru sıralayan İhvan, aynı sıralamayı fizikötesi âlem için de yapmıştır ama fizikötesi ve fizik âleme ilişkin bu sıralamayı anlayabilmek için bazı temel unsurların netliğe kavuşturulması gerekmektedir. Örneğin İhvan, Külli Nefs derken âlemde var olan Külli Ruh'u, Külli Akıl dediği zaman da Külli Nes'in gücünü kasteder. Bu güç, âlemdeki hareketli/devingen (müteharrik/müdebbir) tüm cisimlerin içine sirayet etmiştir ve evren bu güç sayesinde hareket etmektedir. Heyula dedikleri zaman uzunluğu genişlik ve derinliği olan mutlak cismi kasteden İhvan, Basit Cisim dediklerinde de kasıtlarının felekler, yıldızlar ve hava, su, toprak ve ateşten oluşan dört unsur olduğunu ifade ederler. Basit Ruhlar ifadesi ile Külli Nefs'in gücünü anlayan İhvan'a göre bu güç cisimleri hareket ettirmektedir ve aynı zamanda ruhani melekler olarak da adlandırılmaları mümkündür. Bitki, hayvan ve madenler ise ayrıca Müvelled Cisimler olarak adlandırılabilir. Hayvani, nebati ve madeni ruhlar ise basit ruhların gücünü ifade eder ve bu güç Müvelled Cisimleri hareket ettirip düzenlerler. Cüz'i Cisimler ise insanın emrine verilmiş, insan eliyle şekillenmiş bitki, hayvan ve madenlerdir.³⁶

³⁴ Resail, 2/15

³⁵ Resail, 2/150; 3/184; 4/230

³⁶ Resail, 3/176

Madenler, topraktan daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Bitkiler de yapı itibariyle madenlerden, hayvanlar da bitkilerden ve nihayet insanlar yapı itibariyle hayvanlardan daha karmaşık bir yapıya sahip olmaktadır. İnsanın yapısında yukarıda bahsi geçen tüm varlıkların basit-mürekkep tüm özellikleri bulunur. İnsan bedeni cismani varlıklar içerisinde en karmaşık yapıya sahiptir. Bundan dolayıdır ki, bir sonraki bölümde ayrıntılarıyla ele alacağımız gibi, İhvan'a göre insan için "Küçük Âlem" ifadesi kullanılmıştır.³⁷ Âlemdeki varlıkların arasında tam manasıyla bir eşitlikten söz etmek mümkün değildir. Bu durum âlemi ve içindekileri yaratan Allah'ın tüm varlıkları bir takım menfaat ve maslahatlarından dolayı bu şekilde birbirinden üstün yaratmasından kaynaklanmaktadır.³⁸ Allah, nebati nefsi hayvani nefsin altına yerleştirmiş ve ona hizmetçi kılmıştır. Hayvani nefsi de insani nefsin altına yerleştirip onun hizmetine vermiştir. İnsani nefis de akli melekenin altına yerleştirilmiştir. Akli meleke de kanunların ve siyasetin altında olup ona hizmet eder. Kanunlar ise otoritenin hükmü altında, hizmetindedir. Bu silsiledeki her varlık görevini tam olarak yerine getirirse mutluluk elde edilir ve mükemmelliğe erişilmiş olur.³⁹

Âlemdeki varlıklar arasında yaratılış açısından bu şekilde bir derecelenme kabul eden İhvan, aynı sıralamayı yaratılış zamanlaması açısından da gerekli görür. Çünkü bu zamanlama farklılığı onların yukarıda sözünü ettiğimiz "alttakinin üsttekine hizmet etmesi" gerçeğini de zorunlu kılmaktadır. Bu teoriye göre bitkilerin yaratılış zaman itibariyle hayvanlardan önce olmuştur. Bu zamansal öncelik bitkilerin üstünlüğünü değil, hayvanların üstünlüğünü gösterir. Hayvanların insanlardan önce yaratılmış olması da böyledir. Çünkü tüm varlıkların insandan önce yaratılmış olması, sadece insanın rahatı içindir. Buradan da anlaşılır ki kuvve olarak insanın yaratılışı en önce olmuştur, fakat fiil olarak yaratılması ise en son olmuştur.⁴⁰ Bitkilerin, hayvan ve insandan aşağı

³⁷ Resail, 3/152

³⁸ Resail, 1/153

³⁹ Resail, 1/304; 2/138

⁴⁰ Resail, 2/163; 5/88

olması onların biraz da kendi yapılarıyla ilgilidir. Bitkilerin başlangıcı, temeli topraktır ve başlangıç kısımları toprağın içindedir, derinlere doğrudur. Uç kısımları ise yukarıya doğru uzanmaktadır. İnsan ise bunun tam tersidir. İnsanın başı yukarıya doğru uzanmakta iken ayakları da yere doğrudur. Hayvanlar ise bu ikisi arasındadır, onların başı bir ufka, arkası ise diğer ufka bakar yani yatay pozisyonadırlar. İşte tüm bu yapılar, Allah'ın yaratması ve hikmeti nedeniyledir.⁴¹

İhvan, bu açıdan baktığında hurma ağacını bitkiler ile hayvanlar arasında ortak bir noktada görür. Çünkü hurma ağacının kafası kesilirse büyümesi ve gelişmesi durur ve dipten sürgün veremez ve ölür. Bu durum hayvanlar için de geçerlidir. Bu bakımdan hurma ağacı cisim itibariyle bir bitki olsa da ruh itibariyle hayvandır. Ondan sadır olan eylemler hayvani nefsin eylemlerine benzer, şekli de bitki şeklindedir.⁴² Aynı ilişkiyi hayvan ile insan arasında da bulmak mümkündür. Hayvanlardan bazısı, örneğin maymunlar, beden itibariyle insana benzer. Kimisi ahlak yönüyle insana benzer ki at bunun en güzel örneğidir. Zeka yönüyle insana benzeyen hayvanlar vardır ki bunun İhvan'a gör en güzel örneği filerdir, kuşlar ise güzel sesleri açısından insana benzerler.⁴³

Hayvan bedeniyle birleşmiş olan Nefs-i Gadabiyye, Nefs-i Natıka'ya (insan) itaate çağrılmıştır. Bu, tıpkı Hz. Adem'e meleklerin secdeye çağrılmasına benzer. Melekler bu çağrıya kulak verir ve kibirlenmeksizin itaat ederler ve bu itaatin sonucunda da Nefs-i Natıka'ya dahil olurlar. Kendilerinden insanlara zarar verici davranışların sadır olmadığı, insanlara itaat eden, sürekli insanların menfaatlerine işler yapan evcil hayvanların durumu böyledir.⁴⁴ İhvan'a göre hayvanların insanlara itaati bazen isteyerek bazen de istemeyerek olur. İstemeyerek olduğu durumlarda hayvan için insana itaatten kurtulması noktasında ölümden başka kurtuluş yoktur. Risale yazarları, bazı insanların bu itaati kötü yolda kul-

⁴¹ Resail, 2/164

⁴² Resail, 3/185

⁴³ Resail, 2/152; 3/187

⁴⁴ Resail, 5/105

landıklarını ve bu haksızlığı maruz kalan hayvanların şikayetlerini insanların dilinden metaforik bir üslupla dile getirir.⁴⁵

Kısacası İhvan'a göre fizik âlemdeki varlıklar aşağıdan yukarıya madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar şeklinde sıralanmaktadır. İnsanın en aşağı mertebesi hayvandan hemen sonra gelir ve bu durumdaki insanlar sadece mahsusatı bilirler. Sadece cismani iyilikleri anlarlar, sadece bedeni menfaatlerin peşinde koşarlar, sadece dünyayı ve imkansız olduğunu bile bile orada ebedi kalmayı arzularlar. Tıpkı hayvanlar gibi yeme-içme ve üreme dışında başka bir şeyle ilgilenmezler. Bu kimseler bedenlen insan olsalar da ruhen hayvandan farkları yoktur.⁴⁶ İnsanların en üst mertebesi de hayvanlar ile Felekler Âlemi (Âlem-i Eflak) arasında bir köprü gibidir. Âlem-i Eflak'a feyz eden şeyler insanlara da feyz eder.⁴⁷ Madenler, bitkiler ve hayvanlarda bulunan tüm özellikler insanda toplanmıştır ve insan bu yönüyle âlemin bir özeti gibidir. Bu anlayışın bir tezahürü olarak insan için Küçük Âlem tabiri kullanılmıştır ve İhvan söz konusu tabiri kabul eder ve kendine has üsluplarıyla ve çeşitli örneklerle bunu açıklamaya çalışırlar.

3. Küçük Âlem Tasavvuru ve İnsan- Âlem İlişkisi

İnsanın Küçük Âlem oluşuyla ilgili tartışmalara İhvan, "Eğer insan küçük âlem ise, o zaman âlem ile insan arasında bazı benzerlikler olmalıdır" şeklinde bir önermeyle başlar. Onlara göre insan küçük âlemdir iddiasını destekleyecek nitelikte âlem ile insan arasında ciddi benzerlikler vardır. Örneğin gökyüzündeki güneş feleklerin tam ortasında, kalp de insan vücudunun tam ortasındadır. Kalp afetlerden, felaketlerden (avarız) ve helaktan uzak olursa beden sağlam olur ve bu bedenden sadır olan eylemler de iyi olarak nitelenebilir.⁴⁸ İnsanın doğası ve yaratılışı hakikati kabule, doğruları konuşmaya, Allah'ın varlığına ve her şeyi en güzel şekilde yarattığına imana yatkındır. Onun bu özelliği tümüyle evrende var

⁴⁵ Bkz. Resail, 5/105-106; 187 (öküz-koç); 188 (fil-at-katır); 189 (deve-domuz); 190 (eşek)

⁴⁶ Resail, 3/187

⁴⁷ Resail, 5/104

⁴⁸ Resail, 5/217

olan özelliklerin toplamıdır ve bundan dolayı insan için “Küçük Âlem” ifadesi kullanılır.⁴⁹ Bu ifadeleriyle İhvan, âlem ile insan arasındaki sadece şekli bir benzerlik değil, aynı zamanda ahlaki bir benzerlik olduğunu da anlatmak istemektedir. Çünkü âlem başlangıç itibarıyla içerisinde hiçbir kötülüğün olmadığı bir sistem dahilinde yaratılmıştır, yani evrende metafizik kaynaklı bir kötülükten bahsetmek mümkün değildir. İnsan da aynı şekilde yaratılmış itibarıyla en mükemmel bir varlıktır ve bu mükemmellik sadece fiziki özellikleri açısından değildir, ahlaki yapısından dolayı da aynı durum söz konusudur. Ancak İhvan’a göre meselenin anlaşılması bu kadar kolay değildir.

Risale yazarlarına göre filozofların (hukema) “insan küçük âlemdir, âlem de büyük insandır” sözü izaha muhtaçtır. Bu söz, âlemin de bir bedeninin ve ruhunun olması manasına gelir. Bununla da hukema, evreni kuşatan felekleri ve onların ihtiva ettiği cevher ve arazları kastederler. Âlemin basit veya mürekkep olan tüm parçaları, onun bedenidir.⁵⁰ Tıpkı insan ve hayvan bedenlerinde olduğu gibi, evrenin de bir ruhu vardır ve tüm evrene yayılmıştır.⁵¹ İhvan, insan âlem arasındaki bu benzerliğin birçok yönü olduğu konusunda çeşitli örnekler verir ama onlara göre bu benzerliğin varolmasındaki en önemli amaç, insanın yaratılış gayesiyle alakalıdır. Çünkü Allah, insanı yaratıcısını tanıması için en

⁴⁹ Resail, 4/178; İnsanın güzelliği ve en güzel kıvamda yaratılmış olması sırrına mazhar bulunuşu, bu âlemin özü mesabesinde olmasındandır. Yine anlatıldığı gibi insanın en güzel kıvamda yaratılması, maddi ve manevi anlamda en güzel olması anlamındadır. Maddi ve manevi güzellik, gerek fiziki ve cismani bakımdan; gerek ahlak ve maneviyat itibarıyla en güzel kıvama erebilecek kapasitede yaratılmış olması anlamına gelir. İhvan’a göre mahiyet itibarıyla böyle yüce bir değere sahip insan, şayet kendi varlığının ve cevherinin farkında değilse kendisine yazık etmektedir.

⁵⁰ Örneğin Kindi’ye göre, ay ve güneş de dahil olmak üzere, gök felekleri ay altı âlemdeki olayları etkilemektedir. Gök felekleri dört unsurun karışım oranını belirlemekle cansız varlıklara ve canlılar âlemi bitki, hayvan ve insanların oluşumundaki yapılarını etkilemektedir. Bundan dolayı gök cisimleri canlı olup akıl ve temyiz güçlerine de sahiptirler. Bkz. Risaleti'l-Kindi ila Ahmed b. Mu'tasım fi'l-İbanet-i anî's-Süçüdi'l-Cirmi-l-Aksa ve Ta'atıhi lillahî Azze ve Celle, s. 260; ayrıca Bkz. Hişam Muslihiddin, Felsefetü'l-Kindi ve Arauhü'l-Kudema, Daru't-Talia, Beyrut, 1984, s. 212 vd.

⁵¹ Resail, 3/175

güzel bir biçimde yaratmıştır ve bu yaratmayı da daha önce yaratmış âlemi esas alarak yapmıştır. Çünkü Allah, öncelikle âlemi tanımamasını istemiş ve bununla da büyüklüğünün ve gücünün farkına varılmasını murat etmiştir. Ancak insan ömrünün kısa olması tüm âlemi tanımamasına engel olacağı için, Allah insanın bizatihi kendisini âlem suretinde yarattı ve insandan kendisini tanımamasını istedi. Böylece insan âlemi tanımış olacaktı.⁵²

Kadim ulema içinde yaşadıkları cismani âleme gözleriyle, duyularıyla, nazarla, tefekkürle baktıklarında, evrende olup biten tüm olayları incelediklerinde evrenin her yerinde ve her parçasında insandan daha mükemmel bir varlık bulamadılar diyen İhvan'a göre bu durum, insanın evrende olan her şeyin bir toplamı, bir özeti olmasından kaynaklanmaktadır. İnsanda tüm madenlerin, bitkilerin ve hayvanların ve hatta meleklerin ve şeytanların da özellikleri vardır. Bundan dolayıdır ki, ulema insan için küçük âlem ifadesini kullanmışlardır.⁵³ Onlara göre insanın sureti gerçek anlamda bu âlemin meyvesi ve özüdür.⁵⁴ Âlem-insan benzerliğini ve küçük âlem ifadesinin doğruluğunu ulemanın sözleriyle destekleyerek açıklamaya çalışan İhvan, bu benzerliği bir örnekle de izahe çalışır. Gök cisimleri ve insan arasında sıkı bir bağ kuran⁵⁵ Risale yazarlarına göre gökyüzü on iki burçtan oluşmaktadır ve bunların sayısı insan vücudunda bulunan on iki deliğe denk gelmektedir. Gökyüzündeki burçların altısı güneyde ve diğer altısı da kuzeydedir. İnsan vücudundaki deliklerin ise altısı sağda, diğer altısı da soldadır.⁵⁶ Gök cisimleri, Allah'ın varlığının ve gücünün en büyük delilidir. İnsan ile gök cisimleri arasındaki benzerlikler ise, insanın büyüklüğünün ve Allah'ın insana verdiği değerinin büyüklüğünü gösterir. Kısacası insan, bu yönüyle, Allah'ın kendi elleriyle yazdığı bir kitap gibidir.⁵⁷ Bu benzerliğe bir örnek daha verelim: İhvan, ışığını güneşten alan ayın bu ışığı alabilmek için bir ay içerisinde

⁵² Resail, 2/352

⁵³ Resail, 2/348

⁵⁴ Resail, 4/192

⁵⁵ Resail, 1/158-9; 1/161; 1/165; 2/128; 2/133; 3/411

⁵⁶ Resail, 2/132; 4/192; 5/147

⁵⁷ Resail, 5/63

yirmi sekiz ayrı menzilde dolaşmak durumunda olduğunu belirtir. Bu da insanın Kuvve-i Natika'sının boğazda dolaşarak konuşmasına benzer. Bu konuşma esnasında ise yirmi sekiz harf kullanılmaktadır.⁵⁸

Yukarıda bazı örnekleriyle anlatmaya çalıştığımız üzere İhvan'a göre ulemanın, yedi kat gök ve yeri ve bunlar arasındakileri yani tüm âlemi büyük insan diye adlandırmalarının temelinde âlemin tüm parçalarıyla birlikte tek bir cisim olması sebebiyledir. Bir başka sebep de, âlemin de tıpkı insan gibi tüm organlarıyla birlikte bir ruha ve bir amaca sahip olmasıdır.⁵⁹ Yeryüzündeki (Tahte Feleki'l-Kamer) varlıklar basit ve mürekkep olmak üzere iki türdür. Basit varlıklar dört ana unsurdan meydana gelir: hava, su, toprak ve ateş. Mürekkep varlıklar ise bitkiler, hayvanlar ve madenler gibi, oluş ve bozuluşa tabi olan varlıklardır. İlk önce madenler, sonra bitkiler, sonra hayvanlar, en son da insan var olmuştur. Evrende var olan dört temel özellik; sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlıktır.⁶⁰ Bunlar bazen birbirine dönüşebilir. Bitkilerin en önemli özelliği, büyüme ve gelişmedir. Hayvanların en önemli özelliği his ve harekettir. İnsanın en önemli özelliği ise, konuşma, düşünme ve delil getirmedir. Meleklerin özelliği de ölümsüz olmalarıdır. İnsan tüm bu varlıklarla bir yönüyle ortaklık gösterir. Madenler gibi kevn ve fesada uğrar, bitkiler gibi büyür ve gelişir, hayvanlar gibi hisseder ve hareket eder, melekler gibi de ruhen ölümsüzdür.⁶¹

Yukarıda sayılan tüm varlık türleriyle insan arasında ayrıntılı bir şekilde bakıldığında ciddi benzerlikler vardır. Söz gelimi hayvanlar çok çeşitlidir ve her bir türün kendine has özellikleri vardır. Hedeflerine ulaşma (Celb-i Menafi) noktasında tüm hayvanlar

⁵⁸ Resail, 2/354

⁵⁹ Resail, 2/31

⁶⁰ İhvan'a göre aynı şekilde insan bedeninde de dört temel uzuv vardır ve insan bunlarla tamam olur. Bunlar, baş, göğüs, karın ve bacaklardır. Baş; ateşe, göğüs; havaya, karın; suya, bacaklar da toprağa tekabül eder. Baş, gözlerdeki ışıkla ateşe, göğüs nefes almasıyla havaya, karın içerisindeki sıvıyla suya, bacaklar ise, kemiklerin sertliği yönüyle toprağa benzer. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Resail, 5/149

⁶¹ Resail, 2/360

ortaktır fakat usulleri açısından birbirlerinden ayrılırlar. Yırtıcılar saldırma ve üstün gelme (kahr) ile köpekler bekçilik ile örümcek tuzak kurmakla amacına ulaşır. İnsanda ise bu özelliklerin tümü vardır. Kötülüklerden kaçınma (Def-i Mazarrat) noktasında da durum aynıdır. Kimi hayvan kaçar, kimisi saklanır, kimisi de yuvasına girer. İnsan için de durum aynıdır.⁶² İnsanların bedenleriyle, elleriyle ve ayaklarıyla yaptıkları işler tabiatın içerisinde, tabiatla sınırlıdır. Örneğin insan ağaç, demir, pamuk, tohum gibi hammaddeleri kullanır ve onlardan balta sapı, çivi, kalem, elbise, ekmek vb. ürünler elde eder.⁶³ İnsan yaratıcısına itaat ederse âlem de insana itaat edecektir. Aksi halde tam tersi bir durum ortaya çıkar.⁶⁴ İnsan ömrünün sonu yaklaştığında kuvveti azalır, hareketleri yavaşlar ve nihayet ölür, cesedi yok olur gider. Sonunda da kıymet kopar. Âlem de böyledir. Allah'ın koyduğu kanunlara boyun eğmezse düzen bozulur ve nihayet onun da kıyameti kopar.⁶⁵

İhvan'a göre insanın küçük âlem olarak telakki edilmesi sadece aralarındaki fiziki benzerlikle sınırlı kalmamaktadır. Dahası, ulemanın bu benzetmeyi yapmaktaki amaçları da bu değildir. Konunun ahlaki bir yönü de vardır. Buna göre, kim bu dünyaya gelir de uzun süre yaşar ve yiyerek, içerek, evlenerek, mal-mülk peşinde koşarak, binalar, araziler edinerek, ebediyet arzusuyla liderlik yaparak, bilgi peşinde koşmayı terk ederek eşyanın hakikatini bilmeyerek, ahirete hazırlığı terk etmiş bir şekilde ömrünün sonuna gelir ve bu dünya hayatının gerçeği hakkında hiçbir bilgi ve eylem sahibi olmadan giderse; bunların durumu her yönüyle mükemmel yönetilen adil, hikmetli, ahlaklı bir ülke halkına ve kralına misafir olan insanların durumuna benzer. Orada kaldıkları sürece o insanların ahlakından, adaletinden...hiç nasiplenemezler ve sadece kendilerine ikram edilen nefis yiyecekleri yiyip geldikleri gibi giderler.⁶⁶ İnsanın küçük âlem olarak nitelenmesinin ardında yatan gerçek sırrı kavrama noktasında İhvan'ın takipçilerine bir tavsiyesi

⁶² Resail, 2/360

⁶³ Resail, 27124

⁶⁴ Resail, 5/64

⁶⁵ Resail, 5/222

⁶⁶ Resail, 1/179-80

vardır: “Eğer sen ilim ve hikmet ehlini seviyorsan onların yolundan gitmen gerekir. Onun için de, dünya işlerine sadece zaruretleri yerine getirecek kadar önem vermen, boş işleri terk etmen, tüm çabanı ilim yolunda harcaman, ilim ehline ve meclislerine müzakereler ve araştırma amacıyla çok sık gitmen gerekir. İlim yolunda gidersen Heyula denizinden çıkar, tabiata bağımlı olmaktan kurtulur, Adem (a.s.) babamızın günahıyla düştüğümüz bu âlemden bağımsız hale gelirsin.”⁶⁷

Yukarıda “insan küçük âlemdir” tezinin felsefî değeri yanında insana fiillerini varlığının gayesine uygun düşecek bir şekilde gerçekleştirme bilinci vereceği hususu belirtildi. İşte bu bağlamda insanın yapması gereken şey ilk önce onun kendini tanumasıdır ki nitekim bu husus İslâm filozoflarınca da üzerinde durulması gereken konuların en önemlilerinden biridir. İnsana küçük âlem denilmesinin sebebini insanın kendisini tanuması bağlamında açıklayan büyük İslâm filozofu Kindî, insanın kendisini tanuması tezine felsefe tarifleri arasında da yer vermiştir. Nitekim onun felsefe tariflerinin birinde “felsefe, insanın kendini tanumasıdır.” Bu bağlamdaki açıklamasına ilk önce şeylerin “ya cisim ya da cisim değildir” önermesiyle başlayan Kindî, cisim olmayan şeylerin ya cevher ya da araz olacağını belirtir; insana gelince insan hem cisim, hem nefis, hem de arazdan ibaret bir varlıktır. Nefis cisim olmayıp cevher olduğuna göre binaenaleyh insanın kendini tanuması onu hem ilk arazı hem de cisim olmayan cevheri tanumasına götürür ki böylece insan buradan hareketle her şeyin bilgisine ulaşmış olur. Kindî'ye göre bilgelerin insana “küçük âlem” adını vermiş olmaları da bu nedenledir.⁶⁸

Sonuç

İhvan, insanı tüm âlemin özü ve yüce değerler manzumesine sahip bir varlık olarak görmektedir. Varlıkların yaratılışında bir sıralama vardır. Cansızdan bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan insana... İşte insan bu sıralamanın zirvesinde bulunan bir varlıktır.

⁶⁷ Resail, 2/26

⁶⁸ Kindî, Resâil, Kâhire 1369/1950, s. 173.

Bundan dolayı yüce Allah insana sayısız lütuf ve ihsanda bulunmuş, onu kerem sahibi yapmıştır. İhvan'a göre, insanın bu dünyada görünmesindeki maksat, yüce Allah'ın isim ve sıfatlarının tecelli ettiği bir ayna olmasından dolayıdır. Yüce Allah, insanın varoluş gayesini gerçekleştirebilmesi için, en güzel ve en mükemmel biçimde yaratmıştır. Ona kendi ruhundan üflemiştir. Onu zekâ, akıl, anlayış, kavrayış, özellikle kendi benliğini ortaya koyabileceği ve bu sayede diğer tüm varlıklardan daha üstün olabileceği irade ile donatmıştır. İnsan, manevî özellikler ile maddî özellikleri kendisinde birleştiren komplike bir varlıktır. Ancak ayrı ayrı bunların hiçbiri değildir. Bunların birleşmesiyle ortaya çıkan varlık âleminin çok özel bir cevheridir. Bu sebeple öz itibariyle kâinatın "özü"nü temsil etmektedir. Yaratıcı, insanı esas alarak varlık âlemini dizayn etmiştir. Her şey insan için bir vasıta, insan ise gayedir. Yarattığı diğer varlıkları insanın emrine ve hizmetine vermiştir. Sahip olduğu bu potansiyelleri iyi ve doğru şekilde kullanabilen insan, kemâl seviyesine ulaşarak, eşyanın hakikatini çözebilecek hale gelecektir. Böylelikle, zaman ve mekana bağlanan bedenle, onun besleyici unsurlarının tasallutundan kurtularak Allah'a kavuşur. Zira Allah'tan geldiği gibi saf ve temiz olması insan için nihaî hedef olmalıdır.

Kaynaklar

- Abdülkerim Pezdevi, *Usulu'd-Din*, Kahire-1963
- Abdurrahman Bedevi, "İbn-i Miskeveyh", *İslam Düşünce Tarihi* içinde, Çev: Kasım Turhan, Ed. M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul-1990
- Ateş, Süleyman, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara-1970
- C. A. Kadir, "İhvan-ı Safa", *İslam'da Bilgi ve Felsefe* içinde, Çev: Mustafa Armağan, İz Yay, İstanbul-1997
- Cağfer Karadağ, *Bakillani'ye Göre Allah ve Alem Tasavvuru*, Arasta Yay., Bursa-2003
- Celaleddin İzmirli, *İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslam'da Tekâmül Nazariyesi*, İstanbul-1949
- Ebu Mansur el-Maturidi, *Kitabu't-Tevhit Tercümesi*, (tre. Bekir Topaloğlu), İSAM Yay, Ankara-2003

- el-Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Çev: Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul-1979
- Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, Çev: A. Arslan, Vadi Yay., Ankara, 1995
- İhvan-ı Safa, *Resail-ü İhvani's-Safa ve Hullani'l-Vefa*, Neş: Arif Tamer, Beyrut, 1995
- İsmail Hakkı İzmirli, *İslam Mütefekkirleri ile Garb Mütefekkirleri Arasındaki Mukayese*, Nşr, S. Hayri Bolay, Ankara-1981
- Kindî, *Resâil*, Kâhire, 1369/1950.
- Macit fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev: Kasım Turhan, Ayışığı Kitaplığı, İstanbul-1998
- Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Kitabiyat, Ankara-2001
- Ömer A. Ferruh, "İhvan-i Safa", *İslam Düşünce Tarihi* içinde, Çev: İlhan Kutluer, Ed. M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul-1990
- Plotinus, *Enneadlar*, Çev: Zeki Özcan, Asa Kit. Bursa, 1996
- Şaban Ali Düzgün, *Nesefi ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Alem İlişkisi*, Akçağ Yay., Ankara-1998
- Şahin Efil, *İslam ve Batı Düşüncesinde Yaratılış Modelleri*, Pınar Yay., İstanbul-2002
- Şahin Filiz, "İhvan-ı Safa (X. yy)'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı", *İlahiyat Dergisi*, Yıl: 2001, Sayı: 11,
- Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Kozmoljisi Öğretilerine Giriş*, Çev: Nazife Şişman, İstanbul, 1985
- T. J. De Boer, *İslam'da Felsefi Tarihi*, Çev: Yaşar Kutluay, Anka Yay, İstanbul-2001
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri*, İstanbul-1967

